

Antun Weissgerber

EKONOMSKO-SOCIJALNI UZROCI OBITELJSKE KRIZE U NAS

Ovdje ćemo поблиže promotriti kako djeluju na unutrašnju strukturu i čudorednost obiteljskog života u našem narodu ekonomsko-socijalni uzroci.

1. *Patrijarhalni poredak* s najstarijim članom na čelu zadruga davna je baština velikog dijela čovječanstva još od neolitskih vremena. Stoji nasuprot matrijarhatu, u kom je žena na vodstvu i privrednog i društvenog života. Patrijarhalni poredak sačuvan je to jače što više idemo na istok u Aziju ili na jug u Afriku, a kod nas ga ima još malo na jugu Balkana, napose kod Albanaca i Makedonaca. U zapadnoj Evropi počeo se raspadati počev od francuske revolucije, a još brže s pojavom modernog kapitalizma i svjetske novčane privrede.

Patrijarhalni poredak ima po svim kontinentima mnogo varijacija. Kod nas su bila tri oblika tog poretka: plemenski, orijentalni i zapadnjački. Taj zadnji već se raspao i pokazuje danas samo ostatke na nekadašnjem austrijskom tlu. Stoga se zaustavljamo na prvim dvjema varijantama, koje su prema jugu Balkana još vrlo žive.¹

a) *Plemenski oblik* daleko je stariji, a imali su ga i stari Iliri i Slaveni. Danas je i kod Crnogoraca i kod Albanaca u toku raspadanja. U hrvatskim krajevima raspao se većinom prije I. svjetskog rata. Životno središte u plemenskom poretku nije ni pojedina obitelj ni zadruga, nego *šira zajednica*: rod, bratstvo, pleme. Individualno i familijarno treba da

¹ Usp. V. ERLICH, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Zagreb 1971, str. 366, 389 sl.

se u svemu pokori kolektivnome. Dug zajedničke odgovornosti snosi u zadrugi starješina: najstariji ili najsposobniji muškarac, u selu ili u plemenu knez, a u cijelom narodu rodovsko plemstvo, koje je izabiralo svoga kralja, kad je omogućilo narodnu samostalnost. Duh kolektivne odgovornosti vodi zajedničku upravu, zajedničko sudovanje, plemensku krvnu osvetu, koja postaje »dug krvi« za cijeli rod. U toj sredini vrlo je razvijena *historijska svijest*: pamte se ljudi i događaji u daleka koljena, jer ih čuva sav rod kao uspomenu. Pa i kad nema pisane riječi, oni ulaze u narodnu pjesmu, povjesničku pripovijest, a neki i u narodni mit (Sibinjani Janko, braća Jakšići . . .). Vrlo je visoko *shvaćanje časti*: »obraz«, »čojstvo«, »soj«. . . Za nju se gine i ubija mnogo više nego za materijalne prohibitke. Ona je važnija od vlastitog života. Negdašnji plemićki dvoboj bio je iznakažena slika te časti, pretvorena u osobni ponos, dok je u plemenskoj sredini ona podvrgnuta zajedničkoj časti. Nenadović piše za Crnogorce prošlog stoljeća: »Zar je potrebna pisana mrtva hartija, da natjera ljude da budu ljudi? . . . Za svaku svoju rabotu treba promisliti, šta će gusle kazati. . . Ti na svome obrazu nosiš crnogorski obraz, sva će Crna Gora osjetiti stid.«² U plemenskom ustrojstvu pojedina obitelj posve je podignuta i normirana zajedničkim shvaćanjima. Individualne norme smatraju se zastranjenjem. Ne samo bračni moral nego i udaja i ženidba nije stvar pojedinaca, nego zadruge i roda. Formalan izbor provodi starješina, iako pojedinac može izraziti svoje želje koje se ozbiljno uvažavaju. Mjericilo izbora više je čast kuće nego bogatstvo. Miraza uopće nema, nego vjerenicu »kupuju«, tj. daju njenoj kući novac da se opremi za udaju. Žena je vrijedna sama po sebi, ne po onome što donosi.³ Položaj žene je inače u društvenom životu i ispod mladih muškaraca, a položaj muškaraca ravna se po starosti, osim kad je starost već nemoćna. Autoritet je i čvrst i blag, a mora o svima voditi podjednaku brigu. Žena se vrlo štuje u kući, ali ne sudjeluje u javnosti na sjednicama vijeća. Vlast se prenosi u kući nekako automatski prema godinama, zato nema velikih ambicija ni borbe za vlast. Muškarci se u kući, kao i u plemenu, mnogo savjetuju prije nego će starješina donijeti odluku. Žene se ne pitaju za savjet, osim u posve ženskim poslovima, među koje spada i udaja. Na seoskom ili plemenskom vijeću ima mnogo više demokracije nego autoriteta. V. Erlich piše: »Unatoč strmo izgrađenoj hijerarhiji i važnosti starješinstva u patrijarhalnoj obitelji, čitav sistem je prožet demokratskim elementima. . . Ni u kojem od naših područja nisu kasnije razvojne faze natkrilile demokratsku atmosferu patrijarhalne faze.«⁴ Na vijećima se dogovara dugo, svi mogu iznijeti mišljenje, a traži se jednoglasno rješenje iz uvjerenja da je samo jedno rješenje etički ispravno. Nad tim vijećanjima kao da lebdi u zraku rješenje »vječnog zakona«, samo ga treba uhvatiti i riječima iska-

² Nav. dj., str. 373.

³ Usp. nav. dj., str. 163. sl.

⁴ Usp. nav. dj., str. 377.

zati. Ako se pojedinci usprotive konačnom rješenju, tada ih kume i nagovaraju da poštuju sud zajednice. Većinom uspijevaju, jer je kod svih zajedničko iznad osobnoga. Time zajednica postaje jak čuvar određene etike, pa i kad ona objektivno zastrani. (»Bolje da propadne selo nego običaj.«)

Ekonomija je u patrijarhalnoj zajednici posve *zadružna i naturalna*, a ide za autarkijom, tj. da se sve potrebno proizvede u zadruci. Trguje se malo, uglavnom stokom i platnom (»platiti«, »pecunia«-novac, od »pecus« = stoka). Kupuje se ono što zadruci treba, a ne može se proizvesti u njoj: sol, željezni alat, nakit. . . Novca je veoma malo, ali ruha i kruha ima dosta, osim kad navale gladne godine. Zadružno se imanje ne smanjuje mirazima i baštinama za ženidbu. Ono je veliko i samo traži što više radne snage: otud golema želja za porodom. Imanja se dijele nanovo, kad nađe novi naraštaj, i to prema broju članova u zadruci. (Negda u Crnoj Gori svake 20. — 25. g.) Za zajedničke pašnjake rodova i plemena znalo je biti i tučnjave i manjih ratova, ali više kod Ilira nego kod Slavena. U takvim periodičnim diobama vlada jako mišljenje: *imanje je zbog ljudi*, ne zbog gomilanja, zbog sebe. Reprerentaciju bolje i bogatije kuće proizvodi bolji rad i sloga, a ne samo imanje, koje bi kupoprodajom i trgovinom raslo. U patrijarhalnoj ekonomiji vlada zajednički interes nad željama pojedinaca, zato su pojedinci skromni u osobnim prohtjevima koji bi bili iznad onoga što troše svi u zajednici. Zajednički rad u mobama bio je pun pjesme i folklorne umjetnosti. Radilo se umjereno i po planu starješina, s mnogo diobe rada prema osobnoj snazi; kad pojedinac klone, lako mu se našla zamjena. U toplo doba sve bi išlo u polje, a u zimskim hladnoćama radilo se u kući. Stanovi su skromni, s velikim zajedničkim prostorom, ali odjeće su divne, bogato izvezene, ponekad kraljevski otmjene. Sav je interes ne u kući kao zgradi, nego u *čovjeku kao osobi*: zato tolika briga za odjeću, a ne za kuću. Zbog nje se i gladije: seljaci teže osjećaju loše odijelo nego prazan želudac. Otuda jak psihički personalizam, ali obojen društveno, ne individualno. Otuda i jaka želja za solidnom ženom, koja spravlja odjeću i »drži tri ugla kuće«. U plemenskoj zajednici mnogo se pazi na razmjer dužnosti i tereta, valjda bolje nego u bilo kojem uređenju, a opće zlo podnosi se lakše, jer ga svi dijele bez ekonomskih privilegija.

Nedostaci plemensko-zadružnog načina života najviše se osjete u teškim povijesnim udarcima, bilo političkim bilo ekonomskim. Reakcija je toga društva i spora i tradicionalna, zato prilagođivanje ide teško, novo prodira mučno. To je zadrugu učinilo nemoćnom u konkurenciji s provalom novčane ekonomije, a plemena preslabima pred navalom jakih imperija i nasilnika. Dok se snađu i dogovore, već su pregaženi. Ali u tom je sustavu bilo silnih izvora za *pasivnu rezistenciju* protiv tiranije: u obliku sitnog četovanja, hajdukovanja, ignoriranja silničkih zakona i uprave odozgor. Taj je sustav odlično reagirao iznutra, iz zajednice na moralna kvarenja obitelji, dok je bio općenito sačuvan kao plemenski blok. U stanju raspadanja gube se i moralne norme, jer su bile čuvane više tradicijom

nego osobnom spoznajom. No taj je sustav davao ono što čovjeku kao društvenom biću posebno treba: sigurnost, pomoć i toplinu u zajedništvu najbližih. Takva se zajednica odviše, no ne uvijek, zatvarala u se i stoga je bila nesposobna da razvije ili da bar primi nove tekovine znanja i napretka. Pojedinaac je u njoj mogao pokazati svoje prednosti ili u junaštvu ili u književno-govornom nastupu narodne umjetnosti, ali ne u ekonomiji i znanosti. Ta je zajednica bila jaka baza etičke i folklorno-umjetničke i herojske snage, a davala je slabu bazu za jaku državnost izgrađenog zakonodavstva i uprave. U tome ju je nadjačalo feudalno uređenje donatorskog plemstva i gradske napredne ekonomije (slobodni gradovi — kapitalizam).

b) *Orijentalni oblik* patrijarhalnog sustava raširen je svuda kamo je doprla islamska dominacija. Čak i kod španjolskih iseljenika u Latinskoj Americi osjećaju se tragovi tog utjecaja. Kod nas su najjači u Makedoniji i u Bosni.

Dvije su značajke orijentalnog životnog stila u potpunoj opreci s plemenskim: obitelj se zatvara u *privatnu sferu*, a orijentacija života rado se utječe *fatalizmu*, koji znači mirenje s neizbježivim i bijeg od racionalnog traženja. Orijentalac ne mari mnogo za sud zajednice i potomstva, otima se kolektivnom cilju i dominaciji, goni svoj osobni život i traži osobnu sreću. Sklon je užicima i umjetničkom doživljavanju. Kuće su pune raskoši i fine robe, uživaju se kava, duhan, kojekakve šećerlame i svirke. Žena je više predmet haremske zatvorenosti i erotskog pogleda, a ne toliko etičkog dostojanstva. Posve je zarobljena u kući, jedva smije na ulicu, nikako ne sudjeluje u javnosti. Orijentalni trgovac i zanatlija radi za novac, velikaš uopće ne radi, a »raja« tegli sve teške poslove. Vlast starješine često je tiranska, a ako nije grub, vlast vrši autokratski. Sva je društvena i državna hijerarhija strmo silazna: od sultana i velikaša često dolaze posve svojevoljne i neobrazložene odluke. Savjetovanje je rijetka stvar, i to u preši događaja s privilegiranim osobljem. Nema ni truna običajne ili ustavne demokracije. To se odražava i u kućnom poretku koji boluje od intriga i podmićivanja, strastvenosti i ljubomore. Inače žene ne rade puno, kuće u bogatih uređuje i opskrbljuje služinčad. Kod sitnijeg svijeta i siromašnih muslimana mnogo toga otpada od velikaškog stila i zatvorenosti jer svi moraju raditi. Ali žena ostaje biće otuđeno društvu i javnosti. Orijentalac voli puno slobodna vremena da uživa u draguljivoj pjesmi ili da priča u dugim divanima. Njemu su draži sitni zanati i mala trgovina nego neka velika poduzetnost s mnogo brige i posla.

Zapadnjak je spreman za sutrašnjicu žrtvovati današnjicu, Istočnjak radije hvata sadašnjost kakva jest da bi uhvatio sreću koja lako izmiče i da podnese nesreću koja mora proći. Ta rezignacija djeluje na to da se društveni život vjekovima ne mijenja, da stagnira svaki napredak. Istočnjak je sklon eternizirati stanje svijeta, dok je Zapadnjak sklon raditi za evolucijski napredak čovječanstva uprežući sve umne i fizičke sile. To dje-

luje i na stagnaciju ekonomije. Arabija s okolnim zemljama živi od prošlosti, bježi od novosti, otima se promjenama, ukoliko negdje nije javni život zahvatio zapadnjački napredak. Tipična je za orijentalni duh gradnja njihovih kuća: zatvorene visokim zidovima i jakim kapijama, na prozorima guste rešetke, u sobama mnogo ćilima i ukrasa, okolo sećije za duge divane: čuva se intimnost braka i vlastitost uživanja, a čaršija nek priča svoje. Zadruga je manje razvijena, jer joj ne pogoduje intimnost. Sinovi ostaju uz oca dok ne umre, a tada se dijele.

Od orijentalnog stila prešlo je nešto i na balkanske kršćane, ali više u kasabama nego u selima. Na seljaka najviše djeluje orijentalni fatalizam, koji ostaje u dušama mnogo duže nego turska vladavina. Ali i ona ekonomska stagnacija i odbojnost prema kulturi i znanosti, koja je tipična za bosanskog seljaka. (»Starija je glava od knjige.«) No hedonizam nije djelovao, jer je raja mnogo trpjela i radila pa je u njoj prevladao kršćanski asketizam odricanja i žrtve. Nešto je djelovalo i islamsko gledanje na ženu, ali možda je u tome više davnog bogumilskog maniheizma, koji osuđuje brak, nego islamske pozicije žene.

Orijentalna islamska obitelj bila je čvrsta i plodna djecom, ali muškarac je mogao po Koranu otpustiti ženu. No to se rijetko događalo, kao što je izvan velikaškoga svijeta bilo vrlo malo poligamije. Bosanski muslimani sačuvali su mnogo toga od starog rodovskog plemenskog poretka i nisu u obitelji mnogo oponašali orijentalni način života. Socijalna struktura u njih je neka sinteza rodovsko-plemenskog i orijentalnog stila. Jači je u njih orijentalni utjecaj u ekonomiji sitne čaršijske trgovine i zanata. Novac u toj privredi nije pokretač stvaralačke ekonomije, nego tek gazdinska rezerva za budućnost. Jak je utjecaj Istoka i u umjetnosti: nakit, nošnja, pjesma, uređaj kuća. . .

Kad su bosansko-hercegovački age i begovi za Austrije izgubili svoj privilegirani položaj, mnogi su iselili u Tursku. Za stare Jugoslavije agrarna ih je reforma osiromašila pa se prihvatit će rada. Ipak je u njihovoj duši ostalo mnogo orijentalnog mentaliteta i nostalgije za starim vremenima ponosnog plemićkog položaja.

2. *Burna transformacija obitelji* počela je u prošlom stoljeću kao posljedica naglog prodora novčane kapitalističke ekonomije i slobodarskih težnji sa Zapada. Veliko evropsko pa kasnije i svjetsko tržište tražilo je na našem tlu sirovinu bazu: drvo, kožu, rudu, žito, stoku, voće, perad, jaja. . . Tek pri kraju 19. vijeka počinju se kod nas graditi tvornice i bažična metalurgija. Nova ekonomija stvorila je novi oblik rada za gotov novac, kojim se može sve ostalo kupiti, a potiskivala naturalnu autarkiju zadržne ekonomije. Sve veća specijalizacija rada, za daleko tržište, sve veći odliv radne snage u grad i u inozemstvo razbili su staru strukturu obitelji. S tom se pojavom svuda širi težnja za samostalnom obitelji, koja će za se raditi i stjecati. Diobe traže »svoj dio«, a to umnožava svađe,

parnice, napetosti, tučnjave. . . Struktura zadruga ruši se u gornjoj Hrvatskoj vrlo naglo, u Bosni i Hercegovini mirnije, ali s prilično mnogo trzavica, a u Primorju najmirnije, jer ondje od davnine navikoše na novčanu privredu. Novi je val napose žestoko djelovao na bivšega kmeta, koji je 1848. dobio zemlju kao svoju pa ga uhvatila strast za »gruntom«. Zemlja postade kamen smutnje za mnoge obitelji, osobito kad se ponovnim diobama počelo imanje usitnjavati. »Biti svoj« zvučalo je zamamno, kao zov slobode. U toj »fazi razgrađivanja patrijarhalnog režima sva su prava članova obitelji neosigurana i svatko se mora boriti za njih: pravo jačega prevladava«. ⁵ Smanjen očevo ugled i vlast samo prividno koristi mladima, koji u početku još nemaju iskustva za plansku privredu. Mlađi muževi postaju lakše diktatori u individualnoj obitelji, nego stari u velikoj zadruzi. Žene teže podnose udarce muža, kad su u osamljenoj obitelji. Snahe i svekrve započese rat za prestiž pred sinom-mužem, a on često ne zna kome bi udovoljio. To je novi motiv diobe od starih. (»Snahe kuću dijele.«) U traženju vjerenice jako prevladava miraz i »tal« nad ljudskim vrednotama. Više se žene jutra nego srca. Otud velika težnja imati što manje djece, da im bude što veća baština i miraz. (»Uzeo sirotu sebi za sramotu.«)

Posljedice dioba unutar obitelji bile su psihički porazne; nestalno tržište, godine krize (najjača oko 1870.), nezbrinutost i starih i djece, traženje rada, odlazak u daleki svijet . . . dovode do mnogih životnih frustracija, koje traže utjehu u alkoholu. U to se vrijeme masovno širi pijanstvo i u Hrvatskoj i u Bosni. Posljedice su i u moralnom držanju dekadentne, jer nema više zadruge koja bi bdjela nad pojedincima. Sloboda se često shvaća kao moralna anarhija koja potkapa i predbračnu čestitost i bračnu vjernost. U kućnim nevoljama nema više zamjene u radu, on postaje težak teret za obitelj. »Novčani su interesi naglim prodiranjem pomutili prijazne odnose.« ⁶ Stvorili su *naročitu nesigurnost u dušama*, jer seljak nije znao za zakone i igre svjetskog tržišta. Napon proizvodnje raste, a plod rada opada jer je glavna korist išla u džepove transakcionera. Tako ni radnik na tuđem poslu nije znao kamo teku plodovi njegova rada. Borio se samo da vidi gotov novac na dlanu. Time je duševno osiromašio, izgubivši radost na svojoj grudima i u svojoj zadruzi.

Cijela ta situacija mogla bi se definirati: centrifugalne ekonomske sile prevladaše nad centripetalnim silama zadružnog života. To je razbijalo obiteljski život i sreću sredene zajednice. Individualizam je razbio kolektivni život.

Ne valja uočiti i olakšice i prednosti novog stanja: razvija se jača osobna inicijativa i novo snalaženje u životu. Razvija se ekonomsko stvaralaštvo, na koje sili nevolja i nesigurnost. Žena dobiva više ravnopravnosti prema mužu, a mladi više slobode u izboru bračnog druga. Žena je oslobođena od poniznog položaja, ali joj novi položaj postaje mnogo nesigurniji i ovisniji od hirova muža, pa i od vlastitih hirova. Ako joj nova

⁵ Nav. dj., str. 69. sl.

⁶ Nav. dj., str. 392.

sloboda daje lakše disati, daje joj i lakše zastraniti u izvanbračne veze, s nezakonitom djecom, a to rađa teškim sukobima u obitelji, pobačajima i ljubomorama, rastavama i ponovnim nesigurnim brakovima.

U BiH glavno raspadanje zadruga pada u doba stare Jugoslavije. Nesigurnost i gladne godine tjeraju ljude ili u inozemstvo ili u grad za radnike najnižih poslova. Ipak se Hercegovac bolje snašao i protiv državnog monopola organizirao svoj vješti »šverc«. Značajno je za BiH da to teško razdoblje nije naškodilo moralnoj čvrstoći i plodnosti obitelji, kao što je to bilo u gornjoj Hrvatskoj. Ta se razlika ne može tumačiti ekonomskim prednostima, nego etičkim prednostima tradicionalnog moralno-vjerskog odgoja. Nije tu bilo dugoga kvarenja ni Vojne krajine ni jozefinizma ni feudalizma, koji su iznad Save djelovali nepovoljno na obiteljski moral još u tzv. »dobro austrijsko vrijeme«. Slično je tako bilo i u Dalmatinskoj Zagori, čiji je tradicionalni moral u to doba još bio na snazi, iako su privredni uvjeti veoma oslabili tjerajući ljude da se potucaju svijetom »trbuhom za kruhom«.

Primorje je imalo osebujan položaj kroz povijest: goli krš daje malo kruha, pa se Primorac odavno otisnuo na more, koje mu je ribolovom, pomorstvom i trgovinom davalo viši standard nego dinarskoj pozadini. Tu nije ni Turčin dugo haračio ni rušio, pa se kultura u gradovima mogla nesmetano razvijati. Primorje je otvoreno svijetu i zatvoreno Balkanu, zato se razvijalo posve pod zapadnim utjecajem. Ratoborni element povukao se u Zagoru i u Senj, a obala mirno trguje i gradi. Stara rimska upravna mudrost bila se sačuvala u dalmatinskim gradovima kroz venecijansku vlast, pa je zakonitost svuda vladala, a novčana privreda odavno prožela život. Zato prodor kapitalizma najmanje šteti Primorju. Priključak austrijskoj vlasti donio je mnoge ekonomske prednosti i procvat trgovine po Monarhiji. Tek je gradnja željeznice na Rijeku i u Trst, te pojava parnih brodova teško pogodila Dalmatince. Jedrenjaci i kola više ne mogu konkurirati. Čitav sloj pomoraca i seljaka naglo je osiromašio i otad počinje veliko iseljavanje u Ameriku. Priliv dolara i odlazak mladih muškaraca razbio je zadružni život. Ovdje nije »tal« glavni uzrok rasapa zadruga, nego što mladi samostalno zarađuju, pa im stari moraju priznati novčanu i privrednu samostalnost. Najteži obiteljski problem zbog iseljavanja postade neravnoteža spolova i duga odsutnost muževa po svijetu. Mnoge djevojke ostaše neudate,⁷ a mnoge udate moraju godinama čekati da im se muž vrati. Mnogo žrtava za moral žena, koji se u to doba još nije kvario, nego upravo oplemenjivao nostalgijom ljubavi, kako to pokazuju lijepe folklorne pjesme u Dalmaciji. Sukobi unutar obitelji ovdje su mnogo blaži, iako vrlo glasni, jer ih ublažuje demokratska atmosfera Zapada i vesela ćud sklona brzom pomirenju. Pobačaja gotovo nema zbog jakog utjecaja Crkve i zdrave tradicije. Natalitet opada zbog mnogih neudatih, ali je razmjerno visok na broj oženjenih. Tek je nakon I. svjetskog rata val svjetskog turizma započeo kvariti javni stid i obiteljski mo-

⁷ Usp. nav. dj., str. 151. sl.

ral, ali o tome nemam drugih podataka, osim o čestim intimnim odnosima mladića i djevojaka prije sklapanja ženidbe.⁸ Međutim, novo stanje u socijalističkoj Jugoslaviji donijelo je u Dalmaciji teške obiteljske krize i pad nataliteta, osobito na otocima i u Kvarneru. Razlozi su u nagloj urbanizaciji i turizmu, ali i u zapuštanju seljačke privrede.

3. *Nova stabilizacija.* Vera Erlich ističe da Primorje pokazuje tip nove stabilizacije obiteljskog života. Možda je to bilo očitiije prije II. svjetskog rata, ali poslije njega počinje nova teška kriza. Kriterij stabilizacije ona postavlja u smirene demokratske odnose ravnopravnosti. U tome je mnogo istine, ali ne sva. Smireni odnosi uklanjaju grube sukobe u doba previranja, no ostaje pitanje: donosi li nova stabilizacija i novu čvrstoću braka i normalan natalitet? To ne možemo tvrditi za novi tip demokratske obitelji, koja je postala vrlo lomljiva i sklona komotnoj formuli: pusti me na miru, i ja ću tebe! Mogu i mirni odnosi postati dogovor sebičnosti, a ne snažne stvaralačke ljubavi. Ipak znakovi nove stabilizacije daju misliti, i to u ovom pogledu: kako da se u novom socijalnom okolišu »modernog društva« ostvare vrednote sklada iz patrijarhalne zadruge, ali na drugoj sociološkoj osnovi? Mi ne možemo nazad u prošlost, ne možemo uskrisivati staru zadrugu, ali bismo morali iz njezine duhovne ravnoteže naučiti što od etičkih vrednota treba prenijeti u moderno društvo da bi došlo do željene stabilizacije novog tipa. Svakako smisao za zajedničko, zaštitu slabijih, očinski autoritet u dogovoru sa svima prema sposobnosti sudjelovanja, moralnu zaštitu zajednice nad ispadima pojedinaca. Moderna obitelj teško boluje od individualizma, hedonizma i lomljivosti, a to znači: zatajena etika. Postoji i lažni mir i borbena pravda. Nije sve zlo u sukobima, ima ga i u mirenju sa zloćom.

Da li su prijazniji odnosi u obitelji nakon previranja *dobar predznak*, da će budućnost donijeti obitelji u modernoj sredini novu sredenost? — To pitanje postavlja sebi V. Erlich na nekoliko mjesta, a odgovor nastoji dati na 424—425. s. svog djela: Jedno je sigurno, da burni i nagli ekonomsko-socijalni preokreti idu usporedo s teškim sukobima u obitelji. Prodor novčane privrede čini se da je glavni razlog individualističkih težnja i sukoba. S rasapom zadruge raste individualizam. Nova stabilizacija nakon teške krize kao znak ozdravljenja nigdje nije potpuna. Ni u Primorju, gdje je prijelaz bio postepen, a oboljenja lakša. Ostaju ožiljci starih rana i olabavljeno povjerenje. Vjerojatno bi nova moderna stabilizacija ekonomije smanjila mnoge sukobe i rasape obitelji, zacijelila bi neke rane, ali ne sve. »Jer sredina, gdje su odnosi jednom izbačeni iz ravnoteže, nikad nije jednaka onoj, u kojoj je ravnoteža bila ušćuvana; ljudi nakon borbe nisu isti kao što su bili. . . Tragovi ostaju.« Ako tome dodamo nova trganja i ranjavanja obiteljskog života, izazvana nakon II. svjetskog rata, o čemu V. Erlich ne govori, onda treba računati na recidivu bolesti u po-

⁸ Usp. nav. dj., str. 126. sl., 134. sl.

goršanom obliku: na potencirani individualizam koji ruši zajedništvo ognjišta unatoč inače kolektivnim idejama i politici socijalizma. Ta politika, nažalost, u svojoj prvoj fazi nije gradila socijalnu svijest na prirodnom obiteljskom zajedništvu, nego na birokratsko-državnom pojmu zajednice, prečesto na štetu obiteljske zajednice. K tome teži i kapitalistička proizvodnja, koja forsira tehnokraciju nad čovjekom i rad izvan familijarnosti. Tvornice ni u jednom ni u drugom društvenom uređenju ne postaju šire obitelji, u koje bi se uklapale pojedine ljudske obitelji, nego postaju radilišta prolaznih individua. Hoće li novo samoupravljanje, ako bude iskreno provedeno, donijeti bitno poboljšanje: da stabilizira radnike u »*vlastitoj tvornici*«, a time i njihove obitelji na *stalnom ognjištu*? Možda bi i poljoprivredne zadruge bolje uspijevale kad bi mjesto golemih površina s otuđenom radnom snagom gradile zajednički rad skupa sa zajedničkim posjedovanjem, i to što više na prirodnoj obiteljskoj zajednici, a ne na sezonskim prolaznim radnicima. Da se bilo počelo spajanje novih metoda obrade zemljišta sa starom zadrugom, mislim da bi rezultati bili sve bolji, jer bi isti ljudi pokoljenjima ostajali na istom tlu da usavršavaju metode rada. Ali kad se ide isključivo za dominacijom i komercijalizacijom, čovjek i obitelj moraju stradavati. Otušena zemlja i otušeni dohodak ne potiču ni na rad ni na savjesnost, ne odgajaju odgovornost. Samoupravljanje moglo bi tome doskočiti, ako ne postane samo formalnost.

Pravi put rješenja za kompleksni odnos obitelji prema ekonomiji i širem društvu treba tražiti u spajanju individualnoga i kolektivnoga: ali nipošto u spajanju skrajnjeg individualizma sa skrajnim kolektivizmom (pojedinaac — država), nego preko prirodnih međuzajednica, od kojih je prva obitelj, pa manje radne zajednice do većih i složenijih. Kao u živom organizmu, u kome se pojedina ćelija uklapa u cjelinu organizma preko tkiva i organa. To je u primitivnom obliku ostvarilo rodovsko-plemensko društvo na bazi krvnih veza. Ne bi li moderno društvo moralo poći sličnim putem: više poštujući krvne veze graditi radne i stručne veze novih oblika bratstva i zadrugarstva prema zahtjevima nove ekonomije i rada. Ekonomija mora više poštivati čovjeka nego akumulaciju novca i proizvodnih sredstava. To je humanizacija tehnike, koja se protivi otuđenju tehnokracije i kapitala, bio on individualan ili državno-kolektivan. Stvarno suvlasništvo, suodgovornost, suradnja i suodlučivanje konsolidiralo bi obiteljski život i na poljoprivrednom i na industrijskom sektoru. Ljudi bi proizvodnu zajednicu smatrali doista svojom. Ali za takav cilj treba i naše ljude odgojiti: prvenstveno liječiti od zaraze individualizma smislom za zajednicu obiteljskih i radnih organizama. Hoće li budućnost nakon gorkih iskustava donijeti taj plod? Može donijeti, ako porastu etičke vrednote, da nadvladaju dominaciju novca i tehnike. Ako i Crkva pridonese svoj udio kršćanskog zajedništva, koje ne guši osobnih vrednota, nego ih ugrađuje u opće dobro, obiteljska atmosfera Crkve mogla bi uliti i u svjetsko društvo dah Božje obitelji u službi Božjeg naroda, koji već na zemlji izgrađuje Božje kraljevstvo među ljudima.